

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ШКЛУВАННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД

Барабаш О. О.

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку Україна проводить соціально орієнтовану політику, у змісті якої питанням охорони, захисту сімей з дітьми, надання їм комплексної допомоги та підтримки приділено особливу увагу. Фундаментальні зміни, які були внесені до Основного закону України, спрямовані не лише на конституційний захист сім'ї, материнства, батьківства та дитинства, вони фактично визначили модель надання різних соціальних гарантій, спрямованих на створення умов задля задоволення базових потреб сім'ї, яка ґрунтується на традиційних сімейних цінностях. Акцент йде на потреби у житлі, освіті та інших сферах, необхідних для гідного й повноцінного виховання дитини в сім'ї.

Особливе ставлення до сім'ї, пріоритетний захист прав та інтересів членів сім'ї, надання найрізноманітніших заходів підтримки визначено, як ключові напрями не тільки в міжнародних, а й у національних нормативних актах України, які присвячені питанням реалізації сімейної політики. Зважаючи на положення чинного законодавства, згідно з якими державна сімейна політика являє собою цілісну систему принципів, завдань та пріоритетних заходів, спрямованих на підтримку, зміцнення та захист сім'ї, як фундаментальної основи українського суспільства, збереження традиційних сімейних цінностей, треба визнати, що зростання ролі сім'ї в житті суспільства, підвищення авторитету батьківства в сім'ї та суспільстві, профілактика й подолання сімейного неблагополуччя, покращення умов та підвищення якості життя сімей – мають важливе соціальне значення для нашої держави.

Фундаментальні положення, спрямовані на реалізацію соціальних гарантій сім'ям з дітьми, забезпечення умов гідного виховання дітей,

сформульовані у ст. 1–3 Конституції України¹, де розкрито соціальну природу Української держави, орієнтовано державні органи, батьків та сім'ї на створення належних (гідних) умов для виховання молодого покоління, які сприяють досягненню такого рівня життя, коли базові потреби дітей будуть задоволені в повному обсязі. Водночас потрібно враховувати соціальну цінність ст. 3 Конституції України, яка проголошує вищу цінність прав і свобод кожної людини, дотримання яких є обов'язком держави. Відповідно до ч. 3 ст. 52 Конституції України утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу².

Пильна увага держави до сім'ї, турбота про потреби сімей з дітьми наочно проявились в умовах війни в Україні, коли всі ми зіткнулися з новими життєвими обставинами, раніше невідомими українським сім'ям, у ситуації, коли кожна сім'я опинилася в умовах, що порушують звичний спосіб життя: багато батьків залишилися без роботи, без доходів, діти не відвідують дитячих дошкільних закладів, освітніх закладів, змушені вчитися вдома. Немає сумнівів, що за таких умов першими, хто потрапив «під удар», хто опинився в найскладнішій життєвій ситуації, є сім'ї з дітьми³.

Окрім того, через війну в Україні тисячі дітей залишаються сиротами, втрачають зв'язок з рідними та потрапляють у складні життєві обставини. Тож завдання кожної громади максимально забезпечити захист прав дітей під час воєнного стану. І не тільки своїх, місцевих, а й тих, хто приїжджає у пошуку прихистку з територій, які окуповані або де тривають бойові дії. Але під час евакуацій і переїздів, внаслідок бомбардувань або боїв діти можуть загубитися, втратити батьків, приїхати в інший населений пункт без допросих⁴.

¹ Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

² Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

³ Соціально-правовий захист дитинства: навч.-метод. посіб. / за ред. І. І. Смагіна, В. Ю. Арешонкова, Т. М. Смагіної. Житомир: ОІППО, 2006. С. 47–48.

⁴ U-LEAD роз'яснює громадам специфіку соцзахисту дітей, які постраждали від агресії рф. *Укрінформ*. 2022. 10 трав. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3479511-ulead-rozasnue-gromadam-specifiku-soczahistu-diteji-aki-postrazdali-vid-agresii-rf.html> (дата звернення: 28.07.2022).

Очевидно, що держава не може стояти осторонь і не надати допомогу й підтримку, зокрема через прийняття різних нормативних актів, які регулюють підтримку сімей в умовах військової агресії та волонтерських рухів. Через бойові дії, терористичні обстріли російськими військами мирного населення та масову евакуацію збільшується кількість дітей, батьки яких загинули або про чию долю та місце перебування нічого не відомо. Чинні нормативні акти не надавали можливості влаштувати таких дітей до сімейних форм виховання. Більше того, процедура влаштування дітей під опіку або піклування родичів вимагає стільки документів, що в умовах воєнного стану їх практично нереально зібрати. При цьому для дітей, травмованих війною та втратою зв'язку з батьками, дуже важливо перебувати в умовах, максимально наближених до сімейних. Тому Кабінет Міністрів України ще в березні 2022 року напрацював рішення, яке дає можливість такій дитині під час воєнного стану перебувати на умовах тимчасового влаштування в прийомній сім'ї або дитячому будинку сімейного типу чи за спрощеною процедурою – під опікою або піклуванням родичів. Це забезпечить найкращі інтереси дитини до того моменту, коли достовірно буде з'ясовано, що саме сталося з її батьками⁵.

Варто наголосити, що обсяг соціальної допомоги, що надається державою сім'ям з дітьми, дуже значний, спрямований на захист різних сфер життя сім'ї, проте не всі сім'ї обізнані, мають потрібну інформацію про конкретні види допомоги, способи їх надання. У цьому напрямі важливою є діяльність різноманітних благодійних фондів, метою яких є безпека та комфорт дітей, які потребують допомоги під час війни в Україні. Зокрема, з їх допомогою було зібрано чималу гуманітарну допомогу з усього світу; забезпечено переселення дітей, їх безпеку та тимчасове проживання; забезпечено притулок дітям з різних регіонів України. Їхніми зусиллями було також евакуйовано багато дітей закордон з їхніми опікунами. При цьому волонтери цих центрів безперервно забезпечують евакуйованих дітей їжею, водою, ліками та одягом; допомагають у переїзді, влаштуванні та розміщенні дітей; створюють безпечне середовище для евакуйованих дітей⁶. З огляду на це, важливо

⁵ Діти, які залишились без батьків під час воєнного стану, зможуть бути тимчасово влаштовані до сімейних форм виховання. *Харківська обласна військова адміністрація: вебсайт*. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/115011> (дата звернення: 28.07.2022).

⁶ Діяльність фонду під час війни. *Ridni*: 7 березня 2022 р. URL: https://ridni.org.ua/dilnist-fondu-pid-chas-vijni_n364 (дата звернення: 28.07.2022).

окреслити основні напрями соціального забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, особливо в умовах війни та внутрішньої міграції територією України.

1. Забезпечення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування: зарубіжні практики

Відзначимо, що ще 1989 році ця тема була порушена на міжнародному рівні завдяки Конвенції ООН з прав дитини⁷. Вона була ухвалена резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 р. Відповідно до цієї Конвенції кожна дитина має право на гідний рівень життя, необхідний для її духовного, фізичного, морального, розумового та соціального розвитку. У тексті документа також викладено принципи організації нагляду за дітьми, які залишилися без піклування батьків. Визначено, що дитина, яка тимчасово або постійно була позбавлена сімейного піклування, має право на особливу допомогу та захист з боку держави (в особі спеціальних органів).

Окрім того, 30 вересня 1990 р. у Нью-Йорку було прийнято Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей⁸. Тож прийнявши ці найважливіші законодавчі акти, міжнародна спільнота зробила свій внесок у захист дітей, визнавши тим самим пріоритет їхніх інтересів для добробуту й виживання всього людства.

У світі реалізуються різні підходи до ведення сімейної політики. В одних країнах чітко сформульовано її цілі та принципи (Австрія, Люксембург, Норвегія, Німеччина, Франція, Фінляндія, Чехія, Швеція). У Бельгії, Данії, Іспанії, Італії та низці інших країн вживаються певні заходи, спрямовані головним чином на стимулювання народжуваності, економічну підтримку сімей із дітьми, створення умов, необхідних для їх виховання. Найменш виражена державна політика щодо сім'ї у таких країнах, як Греція, Ірландія, Нідерланди, Португалія⁹.

⁷ Конвенція про права дитини: міжнар. док. від 20.11.1989 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: (дата звернення: 28.07.2022).

⁸ Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей: міжнар. док. від 30.09.1990 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_075#Text (дата звернення: 28.07.2022).

⁹ Мордань О. Міжнародна практика реформування державної системи опіки: досвід для України. *Державне управління та місцеве самоврядування*: зб. наук. праць. 2012. № 2. С. 75–85.

Аналіз досвіду світового співтовариства, дослідження, проведені ООН, дають підстави для висновку про ефективність функціонування національних сімейних систем політики, їхню значну роль у розв'язанні актуальних проблем сім'ї.

У сучасних умовах уряди багатьох країн Європи й Америки тією чи іншою мірою допомагають сім'ям справлятися з їхніми повсякденними турботами і проблемами, пропонуючи різні соціальні практики сімейної політики. Зокрема, це *розширення мережі дитячих дошкільних закладів*.

У зарубіжних країнах питання контролю за забезпеченням населення дитячими дошкільними установами є дуже важливим. Так, у Німеччині розширення мережі дитячих дошкільних установ входить до компетенції федеральних земель та органів місцевого самоврядування.

Лідерство з охоплення послугами з догляду за дітьми належить скандинавським країнам. Надають їх (догляд за дітьми та освітні послуги) у державних установах у режимі повного дня. Фінляндія, Швеція та Данія забезпечують дошкільне виховання дітей з одного до семи років. За потужного, порівняно з іншими країнами, державного субсидування цих послуг, особливо у сфері догляду за маленькими дітьми, витрати сімей на виховання й освіту дітей дворічного віку становлять щонайбільше 5 % у Швеції та 10 % у Данії й Фінляндії. У малонаселених районах Фінляндії муніципалітети містять пересувні садки, які працюють за гнучким графіком¹⁰.

В Англії послуги з догляду за дітьми є одними з найдорожчих у Європі, а тому вони доступні найбагатшим сім'ям. Однак у віці від трьох-чотирьох до п'яти років усі діти можуть безкоштовно отримувати по 12,5 год дошкільної освіти на тиждень протягом 38 тижнів на рік. Такі послуги можна отримувати в яслах, у групах з догляду дітей, дошкільних виховних закладах чи з допомогою нянь. Деяка місцева влада на своїх територіях надає по 15 годин безкоштовного догляду за дітьми на тиждень. Загалом нині державне забезпечення послугами з догляду дітей в Англії неоднорідне.

У США відзначається зростання дитячих установ, створених комерційними компаніями. Найбільша з таких мереж –

¹⁰ Деінституалізація та трансформація послуг для дітей: посібник з найкращих практик / за ред. Жоржетти Мюльгейр, Кевіна Брауні. Київ: Видавничий дім «Калита», 2009. 143 с. URL: <http://vin.gov.ua/images/doc/vin/ODA/deinstutualizatsia/posibnyk.pdf> (дата звернення: 28.07.2022).

«Кіндер кері» – має понад 950 центрів у США та Канаді. Друга за значенням – «Діти академій» – має 400 центрів у 24 штатах¹¹.

Догляд дітей у денний час. Затребуваність таких послуг набуває дедалі більшого значення, здійснюється і вдома, і в різних державних та приватних центрах або в сім'ях (які в США названі сімейними дитячими центрами). Такі дитячі установи сімейного типу набувають щораз більшого поширення у країнах Західної Європи.

Найчастіше в ролі організаторів таких установ виступають сусіди. Дитячий заклад сімейного типу організують непрацюючі жінки, які мають під опікою власних дітей (зазвичай це багатодітні сім'ї) і беруть на себе відповідальність наглядати за дітьми сусідів у денний час. Як правило, група складається з 3–4 дітей, що менше за офіційно встановлену кількість для державних дитячих установ. Ця форма виявилася дуже життєстійкою, у США вона отримала назву сімейних дитячих центрів, у Німеччині – «Денна мама». Денна мама отримує компенсацію за свої витрати й консультативну допомогу з усіх питань догляду за дітьми.

Ця соціальна практика досить поширена, з огляду на зростання рівня зайнятості матерів та зміну складу сімей. Кількість розлучень спричинює збільшення кількості працюючих жінок, які потребують надання допомоги з догляду дітей під час їх професійної зайнятості.

Фінансова підтримка сімей із дітьми. У Німеччині, де є подібні з Україною проблеми із забезпеченістю дітей місцями в дошкільних установах, було змінено спрямованість допомоги по догляду за дитиною. До 1 січня 2007 р. була можливість отримання допомоги на виховання до досягнення дитиною двох років (Erziehungsgeld). Таку допомогу отримували переважно непрацюючі або з низькою заробітною платою, а також учні. Для підвищення народжуваності уряд Німеччини ухвалив рішення про введення нової допомоги – батьківської допомоги (Elterngeld) для дітей, народжених після 1 січня 2007 р. Ця допомога виплачується в розмірі 67 % середньомісячного заробітку батька, але не більше як 1800 євро в місяць. Допомогу виплачують впродовж року після народження дитини, але цей термін може бути продовжено ще на два місяці, якщо відпустку візьме батько. Головна відмінність цієї допомоги від

¹¹ Грищенко С. Розвиток інституту прийомної сім'ї: огляд міжнародного та національного досвіду. *Вісник представництва EVERYCHILD в Україні*. 2003. № 1. С. 18–22.

попередньої – її залежність від зарплати матері чи батька до народження дитини¹².

Батьки, які не мають роботи, отримуватимуть по 300 євро на додаток до допомоги по безробіттю, тобто, якщо порівняти з колишніми правилами, їм допомогу на дітей навіть скоротять. Основний зміст цієї реформи полягає в тому, що вона надає перевагу середньому класу, насамперед висококваліфікованим працюючим жінкам, оскільки саме в цій групі народжуваність найнижча.

В останні два десятиліття, особливо протягом останніх десяти років, у США для підтримки сімей з дітьми дедалі активніше стали використовувати податкові кредити (і ті, що відшкодовуються, і ті, які не відшкодовуються). Відшкодований податковий кредит адресований сім'ям працівників з низьким доходом, а невідшкодований – більш забезпеченим сім'ям із дітьми. Передбачено також податковий кредит, що частково відшкодовується на дитину.

Послуги з догляду за хворою дитиною для працюючих батьків. Такі послуги дуже значущі для батьків і можуть надаватися вдома, наприклад, посилається доглядальниця додому («Мама в оренду» у Портленді). Чимало дитячих центрів відкривають лазарети («Пчихаю і кашляю» в Метейрі, штат Луїзіана, «Курячий суп» у діловій частині міста Міннеаполіса, «Сопімо і хропімо» в Берклі тощо).

У Німеччині поширені лікувально-профілактичні денні заклади для дітей. Це організації, де діти перебувають щодня з 8:00 до 17:00. Вони відрізняються від дитячих садків та притулків своїми цільовими групами та спеціальним лікувально-профілактичним і терапевтичним обслуговуванням. Сюди приймають дітей дошкільного і шкільного віку, які своєю поведінкою та психічною конституцією привертають увагу й потребують інтенсивної лікувально-педагогічної та терапевтичної допомоги. Перевага цих установ, на відміну від інших, наприклад інтернатних, у тому, що вони можуть працювати з батьками за допомогою поради, терапії та, якщо потрібно, втручання в ситуації сімейної кризи. У цій установі формується невелика група дітей, переважно від 6 до 8 осіб із двома педагогами й додатково до них загальною кваліфікаційною службою дипломованих психологів, терапевтів, соціальних педагогів,

¹² Залата М. Г. Соціальна політика захисту материнства: зарубіжний досвід. *Держава та регіони. Сер.: Право.* 2014. № 2 (44). С. 119–123.

логопедів, які працюють із дітьми й батьками та співпрацюють зі школою¹³.

Створення центрів сімейного виховання та сімейної консультації. Ці центри широко розвинені в зарубіжних країнах. Робота в них має переважно психолого-педагогічний характер, а основна мета – допомогти сім'ям чи подружжю, у яких проблеми взаємин призвели до порушень у поведінці та комунікабельності в дітей і самих батьків. Основна форма роботи – бесіда, яка здійснюється лише на добровільній основі. Практикуються й відносно нові форми соціально-педагогічної допомоги сім'ї: безпосередня участь соціального працівника в житті сім'ї, коли за добровільною угодою з клієнтом соціальні працівники спостерігають життя сім'ї в буденній обстановці¹⁴. Свої спостереження фахівці обговорюють разом із членами сім'ї і разом шукають вихід із ситуації. Ця робота досить складна, вона вимагає тривалої співпраці із сім'єю й можлива лише за згодою всіх членів сім'ї. Вона використовується в тих випадках, коли інші форми консультації й соціального обслуговування виявилися не дуже результативними.

Зараз консультативна допомога сім'ї та дітям стає дедалі більш диференційованою завдяки збільшеній спеціалізації соціальних працівників. Наприклад, у Німеччині, крім центрів сімейної консультації, працюють спеціальні консультативні центри для молоді, для матерів та батьків-одиноків, для дітей, які вживають алкоголь і наркотики, а також дітей, які вчиняють правопорушення, суїцид тощо.

У багатьох країнах організовано спеціальні послуги з інформування батьків з питань, пов'язаних із доглядом дітей. Наприклад, у США існують спеціальні інформаційні служби, які фінансуються місцевою владою, місцевими органами, організацією «Загальний шлях Америки» та корпораціями. Найбільша програма з інформування батьків про послуги з догляду за дітьми діє нині в Каліфорнії¹⁵.

¹³ Соціальний захист населення в Німеччині. URL: <http://www.pilga.in.ua/> (дата звернення: 28.07.2022).

¹⁴ Коваль О. Я., Тарасенко Л. Л., Яцків Т. Г. Реформування пілг і привілеїв в Україні – наближення до європейських стандартів. Львів: Галицький друкар, 2009. 216 с.

¹⁵ Пушкіна О. В., Лозицька С. М. Прийомні (фостерні) сім'ї: американський досвід. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Сер. «Юридичні науки»*. 2013. № 2 (5). С. 132–136.

Організація служб захисту дітей від насильства в сім'ї. Зростання кількості документально підтверджених фактів, таких як безпритульність дітей при живих батьках, жорстоке поводження з дітьми, що перебувають у стаціонарних дитячих закладах та прийомних сім'ях, невинуватене скорочення освітніх і виховних програм в інтернатах для дітей-сиріт, привело до появи в середині ХХ ст. такого напрямку в міжнародній практиці соціальної роботи як захист прав дитини.

Велике значення для розвитку служб захисту дітей у США мала робота педіатра Генрі Кемпа, стурбованого щораз більшою кількістю дітей, які страждають, за його словами, на «синдром дитини, що б'ється»¹⁶. У 1974 р. в США вийшов спільний національний закон про запобігання поганому поводженню з дітьми та ліквідації його наслідків. Відповідно до нього було створено Національний центр із проблем жорстокого поводження з дітьми та проблем занедбаних дітей, який зараз відповідає за координацію служб захисту дітей, забезпечує практичну допомогу штатам та фінансує деякі дослідницькі проекти¹⁷.

Сучасна система служб захисту дітей у США містить чотири аспекти діяльності: повідомлення, розслідування, втручання та завершення справи. Потрібно наголосити, що зараз головна увага фахівців за кордоном спрямована від каральних заходів до соціального терапевтичного впливу.

Втручання на ранніх етапах ґрунтувалося на покаранні батьків та відлученні від них дитини. Сьогодні головну увагу спрямовано на виправлення лінії поведінки батьків та збереження сім'ї, а не на каральні заходи, як було раніше¹⁸.

Організація наукових центрів з вивчення проблем сім'ї. Своєрідну місію наукового супроводу сімейної політики наразі реалізують європейські наукові центри з вивчення проблем сім'ї. Описуючи їх, вчені перераховують такі: Австрійський інститут досліджень сім'ї університету Відня, Державний інститут дослідження проблем сім'ї

¹⁶ Американська модель соціального захисту населення. URL: <http://www.pilga.in.ua/> (дата звернення: 28.07.2022).

¹⁷ Пушкіна О. В., Лозицька С. М. Прийомні (фостерні) сім'ї: американський досвід.

¹⁸ Novoa C. The Child Care Crisis Disproportionately Affects Children With Disabilities, January 2020. URL: <https://cdn.americanprogress.org/content/uploads/2020/01/07090004/Child-Care-for-Children-withDisabilites1.pdf> (viewed on 28.07.2002).

університету Бамберга (Німеччина), Центр дослідження сімей Кембриджського університету (Великобританія), Центр дослідження проблем сім'ї, життєвого шляху та поколінь Університету м. Лідса (Великобританія), Інститут з вивчення дітей, сімей та соціальних питань Коледжу Біркбек, Лондонський університет (Великобританія) тощо¹⁹.

У травні 1997 р. на базі Міжнародної федерації католицьких університетів утворено Європейську мережу інститутів вивчення сім'ї (Reseau Europeen des Institutes de la Famille (REDIF))²⁰. Учасниками REDIF є: Школа з вивчення сім'ї при Університеті Саламанки (Іспанія), Інститут вивчення сім'ї та населення при Левенському католицькому університеті (Бельгія), Центр дослідження сім'ї при Міланському католицькому університеті Святого Серця (Італія), Інститут «Шлюб та сім'я» при Мадридському університеті Каміяс (Іспанія), Інститут із проблем сім'ї при Католицькому університеті Ліона (Франція).

У 2002 р. засновано європейську міждисциплінарну наукову асоціацію європейських досліджень сімей та сімейних відносин – European Society on Family Relations (ESFR).

2. Правове забезпечення соціального захисту дітей-сиріт і дітей, які залишились без батьківського піклування: національний досвід

Сьогодні в Україні, як і у всьому світі, діти-сироти та діти, що залишилися без піклування батьків, є соціально незахищеною групою суспільства. Розв'язання більшої частини наявних проблем у сфері соціальної адаптації таких осіб можливе лише за допомогою, так би мовити, «сильних» законодавчих актів, які повною мірою зможуть взяти на себе забезпечення гідного розвитку і життя цієї категорії громадян.

Відповідно до Конституції України всі діти мають право на захист та особливу турботу зі сторони органів державної влади, органів місцевого самоврядування²¹. Але є особлива категорія дітей, які

¹⁹ Фостерна сім'я у Великобританії: основні засади діяльності. *Освіта і управління*. 2002. № 1. С. 163–170.

²⁰ Vawter-Lee M., McGann P. The Increasing Global Burden of Childhood Disability: A Call for Action. *Pediatrics*. 2020. № 146 (1). URL: <https://doi.org/10.1542/peds.2020-1119> (viewed on 28.07.2002).

²¹ Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

потрібна підвищена опіка з боку держави. Ця охорона має бути не просто текстом на папері, а реально забезпечувати повноцінний розвиток і життя дітей, їх місце в соціумі. Для цього на різних рівнях видається безліч нормативно-правових документів, що регламентують порушене питання в усіх аспектах.

Щодо національного законодавства, то в Україні було прийнято низку нормативних актів із цієї проблематики, зокрема такі Закони: «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»²², «Про охорону дитинства»²³, «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»²⁴, «Про соціальні послуги»²⁵, «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»²⁶, «Про запобігання та протидію домашньому насильству»²⁷, «Про місцеве самоврядування в Україні»²⁸.

Ці нормативні акти є наочним прикладом того, що держава відповідальна за кожну дитину, яка з уваги на життєві обставини була змушена залишити батьківщину, і зобов'язана захищати їхні права й інтереси навіть на території інших країн.

²² Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

²³ Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

²⁴ Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

²⁵ Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

²⁶ Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06.2001 № 2558-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

²⁷ Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

²⁸ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

На державному рівні захист прав дітей, які залишилися без піклування батьків, здійснюється Конституцією – найвищим законодавчим актом держави. Одним з її основоположних принципів є охорона та захист материнства, дитинства й сім'ї, які покладено безпосередньо на державу.

Заходи державної підтримки дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків в Україні регламентуються згадуваним уже Законом «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Відповідно до цього законодавчого акта органи державної влади надають цій категорії дітей цілу низку гарантій та стежать за їх дотриманням. Ці гарантії стосуються практично всіх аспектів життя неповнолітніх та прирівняних до них осіб. Коротко розглянемо найбільш значущі з них.

Реалізуючи право на освіту для дітей, які потребують соціальної допомоги, держава повністю або частково бере на себе оплату витрат на їх утримання в період навчання. Закон передбачає прийом дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, до освітніх установ усіх рівнів поза конкурсом, але за умови успішного складання вступних випробувань. Ця категорія дітей зараховується на повне державне забезпечення до закінчення ними установи початкової, середньої та вищої освіти. Крім того, їм виплачується соціальна стипендія, незалежно від успішності. Отже, держава дає дітям можливість реалізовуватися у навчанні, не думаючи про те, як прогодувати себе.

Здобуття освіти – важливе завдання для будь-якої дитини, але не менш важливим є і її працевлаштування. І тут головне завдання держави полягає в забезпеченні дітям-сиротам та дітям, що залишилися без піклування батьків, рівних можливостей у праві на працю та у виборі професії²⁹. Із цією метою їм забезпечується (в особі спеціальних органів) цілий комплекс різних заходів щодо професійної підготовки, квотування та стимулювання роботодавців з прийому на роботу таких осіб, збереження деяких видів професійної діяльності для колишніх вихованців дитячих будинків та інтернатів.

Конституція поклала на державу обов'язок виростити й виховати гармонійних особистостей, які мають також міцне фізичне здоров'я. У зв'язку із цим дітям-сиротам та дітям, що залишилися без піклування батьків, забезпечується безкоштовне медичне обслуговування й

²⁹ Яригіна Є. Соціальне забезпечення сімей з дітьми: міжнародний досвід та українська модель. *Харків: Моноліт*, 2016. 196 с.

оперативне лікування в будь-якому лікувально-профілактичному закладі³⁰. Також за кошти бюджетів усіх рівнів проводяться регулярні медичні огляди (диспансеризації) та необхідне оздоровлення дітей. Також їм надаються безкоштовні путівки до шкільних та студентських спортивно-оздоровчих таборів, до санаторно-курортних закладів за наявності медичних показників, забезпечується безкоштовний проїзд до місця відпочинку, лікування і назад.

Одним із найважливіших питань, з яким стикаються випускники установ для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, є питання забезпечення житлом. Захист житлових прав неповнолітніх виражається в закріпленні й наданні житла кожному підопічному. Державні органи здійснюють контроль за фактичним використанням житлового фонду, призначеного для цієї категорії осіб, до настання їх повноліття, а також проводиться контроль під час укладання угод з такими житловими приміщеннями, що належать неповнолітнім випускникам.

Патронат над дитиною, згідно із ст. 252 Сімейного кодексу України, – це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин³¹. Метою патронату над дитиною є забезпечення захисту прав дитини, яка через складні життєві обставини тимчасово не може проживати разом з батьками / законними представниками, надання їй та її сім'ї послуг, спрямованих на реінтеграцію дитини в сім'ю або надання дитині відповідного статусу для прийняття подальших рішень з урахуванням найкращих інтересів дитини щодо забезпечення її права на виховання в сім'ї або в умовах, максимально наближених до сімейних.

Питання, що виникають у зв'язку із встановленням, здійсненням та припиненням опіки і піклування над дітьми-сиротами та дітьми, що залишилися без піклування батьків, регулюють, як ми вже згадували, Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»³² та прийняті відповідно до цього Закону нормативно-правові акти, які

³⁰ Чижов Д. Соціально-правовий захист прав дітей в умовах проведення АТО в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 96–100.

³¹ Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022)

³² Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 № 2811-ХІІ. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

уточнюють і роз'яснюють положення закону). Одним із таких документів є Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною» від 20.08.2021 № 893³³. Вона затверджує Порядок створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя, а також перелік видів діяльності та послуг, що здійснюються організаціями для дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків.

Важливими документами в цьому напрямі є також: Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа житлом та підтримки малих групових будинків» від 26.05.2021 № 615³⁴, Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення наставництва над дитиною» від 04.07.2017 № 465³⁵, Наказ Мінсоцполітики України «Про затвердження Примірного порядку передання документації щодо дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, від служб у справах дітей районних державних адміністрацій до служб у справах дітей виконавчих органів міських рад, сільських та селищних рад» від 06.02.2021 № 48³⁶ та ін.

З огляду на введення з 24 лютого 2022 р. воєнного стану в Україні Правила перетинання державного кордону громадянами України,

³³ Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2021 № 893. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

³⁴ Деякі питання забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа житлом та підтримки малих групових будинків: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.05.2021 № 615. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

³⁵ Деякі питання здійснення наставництва над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2017 № 465. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

³⁶ Про затвердження Примірного порядку передання документації щодо дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, від служб у справах дітей районних державних адміністрацій до служб у справах дітей виконавчих органів міських рад, сільських та селищних рад: Наказ Мінсоцполітики України від 06.02.2021 № 48. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0048739-21#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. № 57³⁷, доповнено нормами щодо особливостей перетину державного кордону у разі введення на території України надзвичайного або воєнного стану (*пункти 2-1–2-7*). Зокрема, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, які не досягли 18-річного віку та проживають або зараховані до закладів різних типів, форми власності й підпорядкування на цілодобове перебування, можуть виїхати за межі України в супроводі законного представника або іншої уповноваженої ним особи та за наявності відповідних документів. Тобто виїзд за межі України дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які не досягли 18-річного віку, здійснюється в супроводі одного із законних представників за наявності письмового погодження служби у справах дітей за місцем звернення чи служби у справах дітей обласної військової (військово-цивільної) адміністрації на виїзд із зазначенням держави остаточного перебування дітей.

Отже, проблеми соціального сирітства сьогодні як ніколи особливо актуальні. У країні в умовах війни склалася непроста економічна ситуація, яка впливає на всі сфери життя³⁸. Згідно з останнім соціологічним дослідженням, Україна стоїть на порозі демографічної кризи, оскільки її населення скорочується не тільки через падіння народжуваності, зростання смертності, а й у зв'язку з вимушеною міграцією українського населення в інші країни через російське вторгнення на територію нашої країни. Тому для працівників соціальних служб та фахівців із соціальної роботи держава створює широке правове поле для успішного виконання своїх обов'язків при вирішенні завдань із соціальної підтримки дітей, які перебувають у скрутній життєвій ситуації. Ці завдання ведуть до досягнення головної мети – збереження та примноження генофонду України.

3. Основні проблеми соціально-правового захисту дітей-сиріт і дітей, що залишились без батьківського піклування

Проблема дітей-сиріт належить до пріоритетних сучасних проблем, які потрібно розв'язувати на державному рівні. Сьогодні йде активна робота з нівелювання наслідків цього феномену, в якій

³⁷ Правила перетинання державного кордону громадянами України, затвердж. Постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

³⁸ Толкачова Г. А. Гарантії прав та свобод дитини: поняття, правова природа та їх класифікація. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 65–68.

беруть участь і Уряд, і громадські організації. Українська держава працює над розвитком сімейної політики, що, як передбачається, має відіграти позитивну роль у розв'язанні проблем дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування, в умовах війни.

З боку держави створено нормативну правову базу, що ґрунтується на конституційно-правових актах про права і свободи людини та регулює відносини щодо соціальної підтримки сім'ї, захисту інтересів і прав дітей, підтримка сім'ї, материнства та прав дитини. Крім цього, збільшується роль засобів масової інформації та громадських організацій у розв'язанні зазначеної проблеми.

Однак разом із цим треба враховувати й відповідні соціальну, політичну та економічну сторони сучасного стану країни, оскільки в умовах війни ці аспекти змінилися на гірше. Експерти і статистика вказують на те, що ці негативні фактори зараз переважають над позитивними, тому кількість дітей, які потрапили в дитячі будинки, інтернатні установи або залишилися без батьківського піклування, і надалі зростає³⁹. Водночас збільшується й кількість злочинів, скоєних стосовно до дітей з боку російської армії. Це вимагає пильної уваги та сприяння з боку держави щодо захисту незахищених дітей, зокрема і дітей з інвалідністю, дітей-біженців та дітей, які залишилися без батьків.

З огляду на це, для ефективної боротьби з проблемою дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, потрібно розуміти причини, що викликають її. Серед них:

- жорстоке поводження з дітьми на окупованих територіях;
- сублімація негативних емоційних станів дітей;
- порушення функцій та структури сім'ї;
- безробіття, що позначається на здатності сім'ї утримувати й рости дитину у сприятливих умовах;
- збільшення кількості неповних сімей та розлучень;
- загальне падіння рівня життя суспільства та його деградація.

Вказані вище чинники призводять до того, що дітям складніше вдається соціалізуватися, знайти друзів і долучитися до культури, що

³⁹ Миронова О. О. Характерні особливості соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Могиланські читання – 2020: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти. Публічне управління в Україні в умовах децентралізації влади та наближення її до європейських стандартів: XXIII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Миколаїв, 16–20 листоп. 2020 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. С. 85–87.*

відповідає їхнім інтересам. Також варто зазначити, що частина цих факторів безпосередньо або опосередковано впливає не тільки на погіршення справ у рамках проблеми дітей-сиріт, але й негативно впливає на якість життя таких груп людей, як пенсіонери, багатодітні сім'ї, люди з інвалідністю тощо⁴⁰.

Треба розуміти, що ефективний розвиток держави неможливий без розв'язання цього комплексу проблем. Разом із зазначеними загрозами варто виділити і ту, що є закономірним наслідком тривалого перебування української держави в умовах війни. Діти, які ростуть у несприятливих (подекуди навіть небезпечних) умовах, є тим поколінням, яке буде змушене так чи інакше входити в соціум. Посилаючись на історію і статистику, а також враховуючи сучасну ситуацію в Україні, можна зробити висновок, що, найімовірніше, діти стикнуться зі серйозними складнощами в процесі соціалізації. Тому поряд з глобальними соціальними модернізаціями, державі потрібно розв'язати також цю проблему.

Найбільш негативною характерною рисою сучасної ситуації з дітьми в країні є зіткнення з феноменом їхньої соціальної депривації, що виглядає ще страшніше на тлі збільшення кількості дітей, які залишилися без піклування. Також варто пам'ятати, що боротьба із цією проблемою розгортається на тлі загальної демографічної кризи, а в середньостроковій перспективі це може вплинути на становище держави ще більш негативно.

Принагідно зазначимо, що дитинство – це той етап, коли в індивідуумі формуються фундаментальні якості та риси особистості, що забезпечують психологічну стійкість, позитивні моральні орієнтації на людей, життєздатність та цілеспрямованість. Названі духовні якості особистості не формуються спонтанно, вони формуються в умовах батьківської любові, коли сім'я створює в дитини потребу бути визнаною, здатність співпереживати та радіти іншим людям, відповідати за себе та інших. Дитяча бездоглядність та безпритульність є наслідком соціально-економічної й духовно-моральної ситуації в Україні, яка характеризується наростанням соціального неблагополуччя сімей, падінням їхнього життєвого рівня, дистанціюванням школи від дітей із важкою долею, криміналізацією підліткового середовища. Ця ситуація породжує небезпечні для молодого покоління й суспільства загалом тенденції:

⁴⁰ Брич В. Я., Миколюк С. М. Теоретичні та практичні аспекти соціального захисту. Економічний аналіз: зб. наук. праць / Терноп. нац. економ. ун-т; редкол.: В. А. Дерій (голов. ред.) та ін. Тернопіль, 2014. Т. 16, № 1. С. 34–38.

масові порушення прав дітей, зростання кількості неповнолітніх із психічними відхиленнями тощо.

Зазначимо, що структура соціально-правового захисту дитинства складається з чотирьох етапів: локальний, регіональний, державний, міжнародний. Ця система є комплексом соціальних інститутів, що регламентує їхню роботу, нормативні документи, права дітей, механізми реалізації та захисту цих прав.

Права дітей охоплюють дві галузі: особисті права (ім'я, громадянство, особисте життя, недоторканність житла, відпочинок і дозволя, охорона здоров'я тощо) та право на освіту. Серед основних заходів щодо захисту дитинства запропоновано законодавчі, адміністративні, соціальні та просвітницькі перетворення⁴¹.

Конвенція ООН про права дитини (ст. 20) передбачає особливу допомогу та захист, надані державою дитині, тимчасово або постійно позбавленій своєю сім'єю нормальних умов життя, розвитку інтересів⁴². Права дитини на міжнародному рівні, що регламентують та гарантують захист її інтересів, закріплено в Декларації прав людини та Конвенції про права дитини, визнаних більшістю держав світу. Також Конвенція наказує всім державам вживати всі необхідні законодавчі, адміністративні, соціальні та просвітницькі заходи для захисту дитини від усіх форм фізичного або психічного насильства, образи чи зловживання, відсутності турботи чи недбалого і грубого поводження, експлуатації, враховуючи сексуальне зловживання з боку батьків, законних опікунів та піклувальників. Основні положення цього документа міжнародного рівня відображаються й у правових актах держав, що підписали його, регламентують права дітей усередині цих країн.

Відзначимо, що заходи державної підтримки для дітей, які залишилися без піклування батьків, діляться на: матеріальні (забезпечення державою безкоштовного проживання в закладах інтернатного типу, одягу, харчування, навчального приладдя, засобів для влаштування життя та житлом після випуску із соціальної держустанови, безкоштовного проїзду у всіх видах транспорту) та нематеріальні (право на освіту, житлові права дітей-сиріт, право на медичне обслуговування, декларація про працевлаштування). Організаційну основу державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків,

⁴¹ Коломоєць Н. Повноваження освітнього омбудсмена у сфері захисту прав дітей. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 173–176.

⁴² Конвенція про права дитини.

становлять й органи державної влади, органи місцевого самоврядування, які провадять діяльність, пов'язану із захистом прав та законних інтересів дітей.

Утім варто зазначити, що для того щоб дитина-сирота, а також дитина, яка залишилася без піклування батьків, могла відчувати себе захищеною не тільки в матеріальному, але й і в духовному плані, потрібно розуміти, що в неї є особисті права, передбачені насамперед Конституцією України, а також іншими законодавчими актами. Передусім це стосується права на повагу до власної гідності, права на захист від зловживання з боку опікуна (піклувальника), у разі, якщо дитина перебуває під опікою (піклуванням). Також така дитина має право на проживання в сім'ї опікуна (піклувальника). Водночас має право на висловлення своєї думки з питань, що стосуються її безпосередніх інтересів. І що найголовніше, на наш погляд, вона має право на забезпечення необхідних умов для проживання, виховання, освіти та різнобічного розвитку за державні кошти. З огляду на це, керуючись основними міжнародними документами та нормативними актами України, які регламентують цю роботу, органи державної влади повинні спрямовувати свою роботу щодо охорони прав дітей на:

- виявлення та постановку на облік дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків;
- роботу з дітьми-сиротами та їх патронат у сім'ях опікунів;
- виконання державних гарантій стосовно дітей-сиріт, забезпечення їх відповідними пенсіями, виплатами та іншими субсидіями, передбаченими законодавством;
- роботу в суді щодо захисту прав дітей;
- роботу із забезпечення дітей-сиріт житлом;
- методичну роботу із соціальними педагогами та громадськими організаціями.

Безперечно, і державні органи, і педагогічна наука та практика докладають великих зусиль для розв'язання проблем дитинства. Створюються нові типи освітніх установ (гімназії, ліцеї, коледжі), психологічні служби в освітніх установах, центри соціально-педагогічної та психологічної реабілітації. Проте перспективний погляд на організацію соціального захисту підлітків (дитинства) не концентрується лише на органах соціального захисту: тут мають бути задіяні як інтелектуальні сили педагогів, психологів, юристів, медиків, так і економічне забезпечення (і тут потрібне регулювання цього питання, що вимагає розумного співвідношення економічної

турботи, яка поширюється на сім'ї дітей, центри соціального захисту тощо).

Наразі все ще нереалізованими є багато фундаментальних прав дитини. У Доповіді Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) про становище дітей у світі до вагомих факторів, що заважають здійсненню прав і свобод дитини та не дозволяють реалізувати в повному обсязі їхній потенціал, зараховано бідність, погіршення стану здоров'я й добробуту населення загалом, відсутність батьківського піклування, жорстоке поводження з дітьми та хронічні захворювання, що викликаються вірусом імунодефіциту людини⁴³. Із 2,2 млрд дітей у світі 600 млн живуть у крайній бідності. Це означає, що кожна четверта дитина живе менш ніж на одне євро в день⁴⁴. Щороку майже 9 млн дітей у віці до п'яти років помирають з тих причин, які значною мірою можна було б передбачити й запобігти цьому. А втім, така статистика була набагато вищою 20 років тому, а зараз знижується⁴⁵. Щодня 17 тис. дітей помирають від голоду. За оцінками ООН, близько 250 тис. дітей – хлопчиків і дівчаток у віці до 18 років – мають справу з озброєними угрупованнями або збройними силами. Понад 100 млн дітей початкового шкільного віку не відвідують школу, з них більше дівчаток, ніж хлопчиків.

І навіть попри прогрес в останні два десятиліття принаймні кожна третя дитина у віці до п'яти років (або 200 млн осіб) харчується недостатньо або має надлишкову вагу. Майже дві третини дітей у віці від пів року до двох років не отримують продуктів харчування, необхідних для підтримки функціонування їхнього тіла й мозку, які швидко ростуть. Через це виникають ризики недостатнього розвитку мозку, зниження здатності до навчання, низького імунітету і поширення інфекцій і, в багатьох випадках, ризику смерті⁴⁶.

Роблячи проміжний висновок, варто зазначити, що на органи соціального захисту покладається відповідальна і дуже непроста місія – зробити так, щоб діти-сироти, діти із соціально незахищених сімей в жодному разі не відчували себе обділеними, хоча б у

⁴³ Становище дітей в світі, 2021 рік: доповідь ЮНІСЕФ. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/reports/state-worlds-children-2021> (дата звернення: 28.07.2022).

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Children, food and nutrition. The state of the world's children 2019. URL: <https://knowledge.org.ua/stanovishhe-ditej-v-sviti-2019-rik-diti-prodovolstvo-i-harchuvannja-anglijskoju/> (viewed on 28.07.2022).

матеріальному плані, оскільки замінити сім'ю та сімейні стосунки буде дуже складно, практично неможливо. Саме тому для вдосконалення законодавства з питань соціального захисту дитинства потрібно активніше використовувати позитивний зарубіжний досвід у цій сфері. Окрім того, органам соціального захисту, ґрунтуючись на досвіді своєї практичної діяльності, варто виявляти ініціативу у створенні нових нормативних актів із соціальної підтримки дитинства через збільшення кількості дітей, які потребують особливої урядової й суспільної уваги.

ВИСНОВКИ

Отже, соціально-правовий захист дитинства – один із напрямів міжнародної й державної політики, який забезпечує дітям відповідно до їхніх потреб нормальні умови для життя та розвитку, освіти, охорони здоров'я, захисту честі й гідності, активної участі у всіх сферах життєдіяльності. Захист прав та законних інтересів дітей, позбавлених батьківського піклування, має здійснюватися не лише в рамках державного підходу, а й в умовах нової (опікунської, прийомної, усиновлювачів) сім'ї, зміни ставлення біологічних батьків до власних дітей. Системний аналіз чинного законодавства дає підстави стверджувати, що держава здійснює комплексну підтримку та захист сімей із дітьми, задовольняючи їхні базові потреби з урахуванням надання саме адресної допомоги сім'ям із дітьми, враховуючи статус сімей, яким надається соціальна підтримка. Інакше кажучи, можна стверджувати, що правове становище сім'ї, її статус враховується і береться до уваги законодавцем щодо не лише соціальних, а й трудових гарантій у нашій країні.

Оптимізація діяльності у сфері надання соціальної підтримки зазначеної категорії дітей як у мирний час, так і під час війни задля створення умов для надання якісної допомоги лежить у площині формування ефективної системи, основу якої становить механізм соціальної взаємодії регіональних органів влади та суспільства у сфері соціальної підтримки дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування. Результативність цього механізму забезпечується узгодженістю дій між організаціями й органами, що входять до системи соціальної підтримки дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, та розвитком громадського контролю в зазначеному напрямі. Потрібно активно просувати та розвивати різноманітні форми реалізації соціальних завдань, програм

та проєктів: соціальне замовлення, муніципальний грант, тендери, конкурси соціальних проєктів; конкурси для некомерційних громадських організацій з різних номінацій, конкурси отримання кредиту, створення асоційованих структур (суспільно-державних, громадських організацій, фондів, некомерційних асоціацій; партнерств тощо), що мають певне коло цілей і завдань та створюються спеціально для їх досягнення і вирішення підписання тимчасових угод про співпрацю, у межах якої можуть проводитись разові заходи або акції із соціальної підтримки дітей-сиріт; підписання довгострокових угод, які визначають принципи взаємовідносин різних секторів суспільства у цій сфері. Засобами для активізації взаємодії влади й суспільства можуть бути «круглі столи», спільні семінари, створення асоціацій, робота з депутатським корпусом, організація консультування із цих питань тощо.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено особливості правового забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у мирний час та в умовах війни в Україні, а також проаналізовано міжнародний досвід даної проблематики. Наголошено, що сирітство – це соціальне явище, зумовлене існуванням у суспільстві дітей, батьки яких померли, або дітей, які опинилися без піклування батьків через позбавлення батьківських прав, визнання недієздатними, зниклими безвісти тощо. Через війну в Україні тисячі дітей залишаються сиротами, втрачають зв'язок з рідними та потрапляють у складні життєві обставини. Відтак, завдання кожної громади – максимально забезпечити захист прав дітей під час воєнного стану. І не тільки своїх, місцевих, а й тих, хто приїжджає у пошуку прихистку з територій, які окуповані або де тривають бойові дії. Також бувають випадки, коли під час евакуацій і переїздів, внаслідок бомбардувань або боїв, діти можуть загубитися, втратити батьків, приїхати в інший населений пункт без дорослих. Як соціальне явище – сирітство та право на особливий захист живе стільки ж, скільки живе людство, тому дана тема дослідження є актуальною. Зазначено, що структура соціально-правового захисту дитинства складається з чотирьох етапів: локальний, регіональний, державний, міжнародний. Ця система є комплексом соціальних інститутів, що регламентує їхню роботу, нормативні документи, права дітей, механізми реалізації та захисту цих прав. Права дітей охоплюють дві галузі: особисті права

(ім'я, громадянство, особисте життя, недоторканність житла, відпочинок і дозвілля, охорона здоров'я тощо) та право на освіту.

Серед основних заходів щодо захисту дитинства запропоновано: законодавчі, адміністративні, соціальні та просвітницькі перетворення. Зроблено висновок, що в Україні для вдосконалення законодавства з питань соціального захисту дитинства потрібно активніше використовувати позитивний зарубіжний досвід у цій сфері. Окрім того, органам соціального захисту, ґрунтуючись на досвіді своєї практичної діяльності, варто виявляти ініціативу у створенні нових нормативних актів із соціальної підтримки дитинства через збільшення кількості дітей, які потребують особливої урядової й суспільної уваги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Американська модель соціального захисту населення. URL: <http://www.pilga.in.ua/> (дата звернення: 28.07.2022).

2. Брич В. Я., Миколюк С. М. Теоретичні та практичні аспекти соціального захисту. *Економічний аналіз*: зб. наук. праць / Терноп. нац. економ. ун-т; редкол.: В. А. Дерій (голов. ред.) та ін. Тернопіль, 2014. Т. 16, № 1. С. 34–38.

3. Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей: міжнар. док. від 30.09.1990 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_075#Text (дата звернення: 28.07.2022).

4. Грищенко С. Розвиток інституту прийомної сім'ї: огляд міжнародного та національного досвіду. *Вісник представництва EVERYCHILD в Україні*. 2003. № 1. С. 18–22.

5. Деінституалізація та трансформація послуг для дітей: посібник з найкращих практик / за ред. Жоржетти Мюльгейр, Кевіна Брауні. Київ: Видавничий дім «Калита», 2009. 143 с. URL: <http://vin.gov.ua/images/doc/vin/ODA/deinstutualizatsia/posibnyk.pdf> (дата звернення: 28.07.2022).

6. Деякі питання забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа житлом та підтримки малих групових будинків: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.05.2021 № 615. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

7. Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2021 № 893. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

8. Деякі питання здійснення наставництва над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2017 № 465. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

9. Діти, які залишились без батьків під час воєнного стану, зможуть бути тимчасово влаштовані до сімейних форм виховання. *Харківська обласна військова адміністрація: вебсайт*. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/115011> (дата звернення: 28.07.2022).

10. Діяльність фонду під час війни. *Ridni*: 7 березня 2022 р. URL: https://ridni.org.ua/dilnist-fondu-pid-chas-vijni_n364 (дата звернення: 28.07.2022).

11. Залата М. Г. Соціальна політика захисту материнства: зарубіжний досвід. *Держава та регіони. Сер.: Право*. 2014. № 2 (44). С. 119–123.

12. Коваль О. Я., Тарасенко Л. Л., Яцків Т. Г. Реформування пільг і привілеїв в Україні – наближення до європейських стандартів. Львів: Галицький друкар, 2009. 216 с.

13. Коломоєць Н. Повноваження освітнього омбудсмена у сфері захисту прав дітей. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 173–176.

14. Конвенція про права дитини: міжнар. док. від 20.11.1989 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: (дата звернення: 28.07.2022).

15. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

16. Миронова О. О. Характерні особливості соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Могиланські читання – 2020: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти. Публічне управління в Україні в умовах децентралізації влади та наближення її до європейських стандартів: XXIII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Миколаїв, 16–20 листоп. 2020 р.* / ЧНУ

ім. Петра Могили. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. С. 85–87.

17.Мордань О. Міжнародна практика реформування державної системи опіки: досвід для України. *Державне управління та місцеве самоврядування*: зб. наук. праць. 2012. № 2. С. 75–85.

18.Правила перетинання державного кордону громадянами України, затвердж. Постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

19.Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 № 2811-ХІІ. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

20.Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

21.Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

22.Про затвердження Примірного порядку передання документації щодо дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, від служб у справах дітей районних державних адміністрацій до служб у справах дітей виконавчих органів міських рад, сільських та селищних рад: Наказ Мінсоцполітики України від 06.02.2021 № 48. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0048739-21#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

23.Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

24.Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>
(дата звернення: 28.07.2022).

25. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

26. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

27. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06.2001 № 2558-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

28. Пушкіна О. В., Лозицька С. М. Прийомні (фостерні) сім'ї: американський досвід. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Сер. «Юридичні науки»*. 2013. № 2 (5). С. 132–136.

29. Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 28.07.2022)

30. Соціальний захист населення в Німеччині. URL: <http://www.pilga.in.ua/> (дата звернення: 28.07.2022).

31. Соціально-правовий захист дитинства: навч.-метод. посіб. / за ред. І. І. Смагіна, В. Ю. Арешонкова, Т. М. Смагіної. Житомир: ОІППО, 2006. 356 с.

32. Становище дітей в світі, 2021 рік: доповідь ЮНІСЕФ. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/reports/state-worlds-children-2021> (дата звернення: 28.07.2022).

33. Толкачова Г. А. Гарантії прав та свобод дитини: поняття, правова природа та їх класифікація. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 65–68.

34. Фостерна сім'я у Великобританії: основні засади діяльності. *Освіта і управління*. 2002. № 1. С. 163–170.

35. Чижов Д. Соціально-правовий захист прав дітей в умовах проведення АТО в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 96–100.

36. Яригіна Є. Соціальне забезпечення сімей з дітьми: міжнародний досвід та українська модель. *Харків: Моноліт*, 2016. 196 с.

37. Children, food and nutrition. The state of the world's children 2019. URL: <https://knowledge.org.ua/stanovishhe-ditej-v-sviti-2019-rik-diti-prodovolstvo-i-harchuvannja-anglijskoju/> (viewed on 28.07.2022).

38. Novoa C. The Child Care Crisis Disproportionately Affects Children With Disabilities, January 2020. URL: <https://cdn.americanprogress.org/content/uploads/2020/01/07090004/Child-Care-for-Children-withDisabilites1.pdf> (viewed on 28.07.2022).

39. U-LEAD роз'яснює громадам специфіку соцзахисту дітей, які постраждали від агресії рф. *Укрінформ*. 2022. 10 трав. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3479511-ulead-rozasnue-gromadam-specifiku-soczahistu-ditej-aki-postrazdali-vid-agresii-rf.html> (дата звернення: 28.07.2022).

40. Vawter-Lee M., McGann P. The Increasing Global Burden of Childhood Disability: A Call for Action. *Pediatrics*. 2020. № 146 (1). URL: <https://doi.org/10.1542/peds.2020-1119> (viewed on 28.07.2022).

Information about the author:

Barabash Olha Olehivna,

Doctor of Science of Law, Associate Professor,
Professor at the Department of General Law Disciplines
Institute of Law,

Lviv State University of Internal Affairs
26, Horodotska str., Lviv, 79000 Ukraine